

BESZÁMOLÓ

AZ „AMI A KOESTLER KONFERENCIÁBÓL KIMARADT” CÍMŰ MŰHELYVITÁRÓL (2007. MÁJUS 22.)

SZÍVÓS MIHÁLY: KOESTLER ARTHUR. TANULMÁNYOK ÉS ESSZÉK
TYPOTEX, 2006.

Társaságunk 2005. szeptember 5-6-án Arthur Koestler születésének 100. évfordulója alkalmából tudományos konferenciát rendezett. Mintegy fél évvel ezt követően jelent meg a Typotex kiadónál Szívós Mihály *Koestler Arthur. Tanulmányok és esszék* című könyve.

A szerző műhelyvita keretében mutatta be, mi indította őt a könyv megírására, mit állított a mű középpontjába, s végül, mit sikerült az eredeti tervből megvalósítania.

Szívós Mihály – magától értetődően – arra helyezte a hangsúlyt, hogy bemutassa, miképpen talált egymásra a két Magyarországról elszármazott különböző érdeklődésű és kvalitású, eltérő képzettségű, habitusú és karakterű gondolkodó, mi vonzotta őket egymáshoz, hogyan lett végül is kapcsolatukból mind szorosabb együttműködés, majd tartós barátság.

A három évtizeden át tartó kapcsolat különböző formákat öltött. Olvasták egymás műveit, alkalmanként megbeszélték azokat. Felmerült ötleteiket megosztották egymással, mindketten igyekeztek a másiktól tanulni: Polányi mint tudós elméleti kérdések megoldásában inspirálta Koestlert, aki viszont a fordulatokban gazdag élete során szerzett tapasztalataiba avatta be társát. Volt időszak, amikor a Congress for Cultural Freedom nevű szervezet előadóiként kamatoztatták tehetségüket a kommunista propaganda elleni harcban. Az sem volt ritka, hogy szabad idejükben, családi légkörben egyszerűen csak élvezték egymás társaságát.

Gábor Éva bevezetőjét követően Szívós Mihály felvázolta előadásának szerkezetét. Az első részben röviden szólt saját művéről, a második részben bemutatta a Polányi-Koestler kapcsolat kutatási dimenzióit, míg a harmadik részben olyan kérdéseket érintett, mint a Polányi-Koestler viszony tudománytörténeti és filozófiatörténeti kontextualizálása.

Vállalva az „élveboncolás” műveletét, Szívós Mihály maga prezentálta könyvét. Jelezte azonban, hogy mondandóját nem korlátozza a művében leírtak összefoglalására, mivel a bemutató időpontjában számos kérdést már másképpen

lát, és ennek eredményeképpen bizonyos pontokon megváltozott a viszonya a leírt szöveghez. A másképpen látás irányába hatott az is, hogy időközben megjelent Körmeny Zsuzsanna *Arthur Koestler. Harcba a diktatúrákkal*, valamint Márton László *Koestler, a lázadó* című könyve.

I. Szívós Mihály beavatta hallgatóságát könyvének keletkezési körülményeibe. Megtudtuk, hogy kezdetben monográfiát szándékozott írni. Munkája eleinte valóban ebbe az irányba haladt. Ettől a tervétől azonban a későbbiekben elállt. A monográfiakészítést főképpen az motiválta, hogy a Koestlerről szóló szakirodalom legfontosabb művei sem tárgyalják kellő mélységben és körültekintéssel Koestler közép-európai gyökereit, köztük Magyarországhoz, illetve saját magyarságához való viszonyát. Ez a megállapítás a nyugat-európai Koestler-kutatás egyik meghatározó művéről, David Cesarani *Arthur Koestler. The Homeless Mind* címmel megjelent könyvéről ugyanúgy elmondható, mint az elmúlt évtized francia vagy német terméséről. Ez magyarázza tanulmánykötetének belső arányait, ugyanis álláspontja szerint Koestler életének és életművének magyar vonatkozásait helyettünk nem fogják mások sem feltárni, sem pedig kellő érdeklődéssel elemezni. Állítását alátámasztandó kiemelte Christian Buckard *Ein extremes Leben 1905-1983* címmel megírt monográfiáját, amelyben a szerző Koestlert osztrákként festette le. Szívós Mihályt tehát a szakirodalom alapos ismerete vezette el Koestler közép-európai és magyar gyökereinek, illetve kapcsolatainak a vizsgálatához, ezen belül is konkrétan a Koestler-Polányi kapcsolat kutatásához.

II. Előadásának második, tematikus részében sorra vette a szerző a Polányi-Koestler kapcsolat lehetséges kutatási dimenzióit. Elsőként az *irodalomtörténeti dimenziót* említette, amelynek jellegzetessége, hogy Polányihoz képest Koestler lényegesen több szálon keresztül köthető a magyar irodalom történetéhez. Megjegyzi azonban, hogy a Galilei Kör tagjai, köztük Polányi Mihály, rajongtak Adyért, s ennek a rajongásnak a továbbélő emléke Polányi gondolkodásában sok évtized elteltével is kimutatható. A közös kulturális miliő eredményezte párhuzamosságként említette, hogy az Ady-hatásra Koestler esetében is felfigyelhetünk. Az ifjú Koestler ugyanis költői ambíciókat táplálván Adyt fordított németre, mestere pedig az a Németh Andor volt, aki korábban Adyt tekintette irodalmi mesterének.

Az előadó kissé nehezményezve tette szóvá, hogy Koestler nevének írásmódjával magára maradt a hazai Koestler-kutatásban. A Koestler Arthur írásmód melletti döntését számos történet ismertetésével világította meg. Ekképpen kísérelt meg rámutatni Koestler magyar kultúrához való mély ragaszkodására, illetve többretegű identitásának magyar elemére.

Hol foglal helyet Koestler az emigráción belül? Hangsúlyozta, hogy az ilyen irányú kutatások napjainkban is alapvetően lezáratlanok. A lehetséges témák között említi az 1956-os magyar forradalom melletti kiállást, a demokratikus közvélemény tájékoztatását, az emigránsok támogatását, de vizsgálhatónak ítélte ebben a dimenzióban a Polányi-Koestler kapcsolatot is a Congress for Cultural Freedom tevékenységében vállalt részvételük összefüggésében.

A kelet-európai eszmetörténeten belüli elhelyezés vizsgálata: A pszichoanalízishez fűződő kritikus vagy kevésbé kritikus viszonyt a kelet-európai szellemi örökség részeként értelmezte és a Koestler-Polányi kapcsolat fontos dimenziójának tekintette. Szembeállította Koestler pszichoanalízishez való ragaszkodását Polányi – szerinte – rendkívül kritikus alapállásával. A kérdés összetettségét jelzi azonban, hogy további vizsgálatokat tartott indokoltnak azt tisztázandó, hogy Polányi egyformán kérlelhetetlen volt-e mindhárom bécsi pszichoterápiás irányzattal szemben. Megjegyezte továbbá, hogy az eredeti freudi tanoktól már erősen elszakadó logoterápia irányában mindketten nyitottak voltak. Viktor E. Frankl részvételét az alpbachi konferencián 1968-ban annak a jeleként említette, hogy Koestler valóban felismerte a logoterápia fontosságát.

A pszichoanalízishez való eltérő viszonyuk hosszan elhúzódó vita forrásává vált. Egy Polányi által írt levél alapján Szívós Mihály amellet érvelt, hogy ez a vita egy kettejük gondolkodásában meglevő mély különbségre mutat rá. Arra ugyanis, hogy eltérő módon közelítenek a gondolat és az agyi működés közötti problematikus viszonyhoz. Hangsúlyozta, hogy Polányival szemben Koestler mintegy a lélek biológiájához hasonlatosan egy agyi struktúrák általi erősebb determinációhoz ragaszkodott.

Az angol, francia és német irodalomtörténet, kultúrtörténet és történelem vizsgálata: Érdekességként említette, hogy Nicholas Sarkozy elnökké választása irányította rá a figyelmét *A föld sőpredéke* című könyv figyelemre méltó hatására a gaulle-ista mozgalom megalakulásában. Meglátása szerint Koestler személyes, meggyőző élményen alapuló műve, amely rendkívüli erővel mutatja be az összeomló francia állam működését, óhatatlanul felértékelte mindazokat a politikai mozgalmakat – így De Gaulle Szabad Franciaország Mozgalmát is – amelyek akkoriban kezdték el működésüket Angliában.

A főmű, a Koestlernek igazán nagy hírnevet szerző *Sötétség délben* kapcsán kijelentette, hogy a megjelenést követően Koestler kikerült az emigráns írók sorsát jelentő „irodalmi kutyaólból”. Műve az angol irodalom részévé vált. Kutatásai alapján állította, hogy a *Sötétség délbent* napjainkban is értelmezi és vitatja az angol, a német és a francia irodalomtörténet. A franciaországi hatás egyik okát a francia kommunista párttal való konfliktusban látja. A pártvezetés utasítása alapján a tagság ugyanis elkezdte felvásárolni a rájuk nézve kompromittáló könyvet, hogy így tüntessék azt el a piacról. Ennek is köszönhetően négyszázezer példányban fogyott el Koestler műve, ami óriási példányszám volt a háború utáni szegénységben. A könyv így a francia politikátörténet részévé vált, köszönhetően a róla folytatott vitának, illetve annak, hogy befolyásolta a politikai véleményformálást.

Az exkommunista irodalmon belüli elhelyezés kérdése: Szívós Mihály beszámolt róla, hogy az ilyen jellegű kutatások különösen a német nyelvterületen virágzanak. Ezek eredményeképpen nagyon jó tipológiát sikerült a kutatóknak felállítaniuk. Felhívta rá a figyelmet, hogy ezekben a művekben mutatkozik meg erőteljesen az a figura, amelyet önéletrajzának harmadik, magyarul még nem publikált részében Koestler is leírt. A szervezkedő, műveit kiadni próbáló korábbi önmagát Koestler is

úgy látta, hogy viselkedésével egy tipikus értelmiségi magatartást valósított meg, ami korántsem volt ritka az akkori időkben. Egyfajta típushoz tartozott a kommunista mozgalom elhagyását követően.

Ehhez a kutatási dimenzióhoz tartozónak ítélte a Congress for Cultural Freedom működésének a vizsgálatát is. A szervezet történetének egyik legsikerültebb feldolgozásaként említette Pierre Grémion *Intelligence de l'anticommunisme: le Congrès pour la Liberté de la Culture à Paris. 1950-1975* címmel megjelent könyvét.

A *politikai-történeti dimenzió* vonatkozásában a totalitarizmusellenesség vizsgálatát emelte ki. Koestlert mint a totalitarizmusellenes gondolkodás közvetítőjét tartja fontosnak, mivel igen jelentős hatást gyakorolt Polányi gondolkodására. A háborús években, különösen a Moot Kör hatásának köszönhetően Polányi erősen hitte, hogy a vallásos meggyőződés megújítása sokat segíthet egyfajta következetes antikommunista álláspont megfogalmazásában és fenntartásában. Az ilyen irányú tájékozódás végét jelentő, Mannheimmel folytatott vitát azonban három résztvevőre „bővíténé”, mivel a vitában kimutathatóknak ítélte Koestler látens jelenlétét.

Az Európai Unió kialakulásának vizsgálata: Többlepcsős folyamatként vázolta fel Európa szellemi egyesítését, amelyben fontos szerepet játszott a Congress for Cultural Freedom az által, hogy a benne tevékenykedő értelmiségiek célként fogalmazták meg az antitotalitárius gondolkodás minimumának elfogadtatását.

A halálbüntetés elleni kampány Koestler önálló kezdeményezése volt. 1954-ben kezdődött, és az angliai kibontakozását követően nemzetközivé vált. Receptálták az Egyesült Államokban is. Egyértelművé tette, hogy Koestler halálbüntetés ellen folytatott kampányát szintén az Európai Unió kialakulását elősegítő szellemi-történeti mozgalom részének tekinti. A kampány elérte kitűzött célját, hiszen manapság alapvető követelmény a tagjelölt országokkal szemben, hogy töröljék jogrendjükből a halálbüntetést. Koestler érvelését és fellépését ezért jogtörténeti jelentőségűnek ítélte.

III. Előadásának harmadik tematikus részében Szívós Mihály feltette azt a nagyon érdekes kérdést, hogy mi lehetett vajon a Koestler-Polányi barátság és együttműködés alapja. Ismeretes, hogy egy vallásos és egy ateista ember barátságáról van szó, ráadásul politikai meggyőződését tekintve az egyik konzervatív, míg a másik a harmincéves barátság nagyobbik részében baloldali. Arra a következtetésre jutott, hogy együttműködésük annak volt köszönhető, hogy kettejük rendkívül gazdag tapasztalati világa egymást kiegészítve kapcsolódott össze, és ennek eredményeképpen nélkülözhetetlenné váltak egymás számára.

Megjegyezte Koestlerre utalva, hogy ritkán találkozik a tapasztalatoknak ez a hihetetlen gazdagsága azzal az intellektuális erővel és írói készséggel, amelynek segítségével a tapasztalatok ekkora tömegét valaki csoportosítani és kikristályosítani legyen képes. Koestlerben megvolt ez a képesség, és ezt Polányi felismerte.

Ezt követően kitért rá, hogy Polányi tapasztalati világa hasonlóan gazdag, de teljesen más területeket érint. Polányi a Szovjetunióra vonatkozó tudását Koestler ismereteire és tapasztalataira támaszkodva mélyítette el – világotta meg barátságuk

egyik Polányi számára előnyös oldalát. Nyomban hozzátette azonban, hogy Polányi ismereteinek sokrétősége, földrajzi és diszciplináris sokfélesége egyedülálló volt ebben az időben, s ebből Koestler meríthetett.

Előadásának hátralevő részében Szívós Mihály az évtizedeken átívelő Koestler-Polányi kapcsolat dinamikájának változásait elemezte. Az 1941-től datálható kapcsolat kezdeti éveit taglalván elmondta, hogy az Angliában élő Koestler akkoriban mindössze egy bizonytalan státuszú menekült volt. Épphogy elkezdte az irodalmi pályáját, bár az nagyon sikeresnek ígérkezett. Vele szemben Polányi élvezte az egyetemi professzúra nyújtotta anyagi biztonságot és kiterjedt kapcsolatokkal rendelkezett. Egzisztenciális szempontból ekkor Polányi volt erős helyzetben. Rámutatott azonban, hogy ez a kép fokozatosan változott, ahogy Koestler sikerei fölfeltek. Koestler mint forrás egyre fontosabbá vált Polányi számára, aki azt vizsgálta, hogy miképpen lehetne bírálni a marxizmust és a marxista mozgalmakat.

Fontosnak ítélte megemlíteni, hogy Polányi olykor hivatkozás nélkül vette át Koestler megállapításait. A Koestler-Polányi kapcsolaton belül azonban kölcsönös volt ez a viszony, ugyanis Polányi megengedte Koestlernek a műveiben való szabad „járás-kelest”, amihez a szabad átvétel is hozzátartozott. Az már más lapra tartozik, tette hozzá, hogy a Polányi halálát követő időszakban Koestler hivatkozási módja problematikussá vált.

Első fordulópontként említette az 1945-ös évet, amikor, különösen könyvének franciaországi sikerét követően Koestler pozíciója nagyon megerősödött kettejük kapcsolatában. Koestler világhírű lett, olyan értelmiségi kapcsolatokra tett szert, amelyek lehetővé tették számára a Congress for Cultural Freedom megszervezését. Egy tekintélyes nemzetközi értelmiségi mozgalom egyik vezetője lett. Polányi ezekben az években fordult végérvényesen a filozófia felé. Megkezdődött számára a filozófiai életben való helykeresés. Úgy ítélte meg, hogy az 1945 utáni időszakban Koestler dinamikája magával ragadta Polányit, aki nem lévén ilyen típus, Koestler rábeszélése nélkül aligha vett volna részt a Congress for Cultural Freedom munkájában. Bár Polányi aktivitásából mind Koestler, mind pedig a szervezet sokat profitált, kapcsolatuk dinamikáját tekintve ezekben az években Koestler volt a meghatározó.

Miután 1953-1954 körül Koestler kivonult a politikából, Polányi javára változott meg kettejük kapcsolatának dinamikája. A személyes tudás problematikáját elemző Polányi ekkor már témaválasztásában is befolyásolta Koestlert. Szívós Mihály álláspontja szerint Koestler jelentős részben Polányi hatásának köszönhetően írta meg első tudománytörténeti munkáját, az *Alvajárókat*. Úgy ítéli, hogy a Koestler-Polányi kapcsolat dinamikáját ekkor már határozottan Polányi felfedezései és befolyása irányították. A Koestler-Polányi levelezés áttekintése arra engedte következtetni, hogy Polányi továbbra is kívánta a Koestlerrel folytatott meglehetősen szabad beszélgetéseket. Koestler azonban már nem játszott fontos szerepet Polányi gondolatainak formálásában.

Szívós Mihály a következőképpen periodizálta könyvében Koestler és Polányi kapcsolatát: az első periódus 1941-től 1949-ig, míg a második 1949-től 1959-ig, a *Személyes tudás* megjelenéséig tartott. A harmadik szakasznak kapcsolatuk elhalványulása vetett véget. A hosszan tartó kapcsolatnak különösen a negyvenes évekre eső periódusát emelte ki, amikor is kölcsönösen hatottak egymásra. Úgy vélte, hogy Koestler és Polányi kapcsolatának ez a termékeny időszaka további érdekes adalékokkal szolgálhat a kutatás számára.

Fontos vizsgálati szempontként említette kettejük politikai racionalizmushoz fűződő kritikus viszonyát. Ez irányú gondolatait Koestler részben *A jogi és a komisszár* című esszéjében tette explicitté, Polányi pedig a később megjelenő írásaiban bontotta ki azokat. Ebben az időszakban befolyásolták a *Politikai racionalizmus* című művét író Michael Oakeshott-ot is, aki művében hivatkozik Polányira. Szívós Mihály véleménye szerint azonban Oakeshott-nak Koestlerre is hivatkoznia kellett volna. A szigorú politikai racionalizmust mindketten az újragondolás irányába hatva támadták. Megjegyezte, hogy ezzel párhuzamosan a Congress for Cultural Freedom tevékenységében is az egyik vezérgondolattá válik a szigorú politikai racionalizmus bírálata.

Felhívta rá hallgatói figyelmét, hogy miközben Polányi főművét a szakma elutasította, addig Koestler a népszerű írásmódjának, a tudománytörténeti példákon keresztül történő illusztrálásnak köszönhetően szép sikereket ért el. Az *Alvajáróknak* igen meleg fogadtatása volt mind a tudományos világ, mind pedig a tudománytörténet-írás részéről, hiszen még a hatvanas években is sokáig idézték. Ezzel éles ellentétben manapság csakis tudománytörténeti érdekességként említik az *Alvajárókat*. Szívós Mihály véleménye szerint Koestler tudománytörténet-írói működése elősegítette a személyes és a hallgatólagos tudás elméletének recepcióját, amire azért is szüksége volt Polányinak, mert gondolatainak befogadását erősen korlátozták a szövegeibe beszórt teológiai utalások, illetve gondolkodásának a transzcendenciára való nyitottsága.

A Koestler-Polányi kapcsolat harmadik periódusában egyértelműen Polányi gondolkodását tekintette dominánsnak. Ezzel együtt is úgy ítélte azonban, hogy Koestlernek még a hatvanas években is szerepe volt Polányi eszméinek közérthetővé tételében. Koestler kapcsolatokat teremtett továbbá olyan irányzatokkal – állítja –, amelyek irányában Polányi a személyes és a hallgatólagos tudás elméletét nem terjesztette ki, vagy pedig nem is állt szándékában kiterjeszteni.

(A beszámolót Gábor Éva és Kmeczkó Szilárd készítették)